

УДК 159.9.07:316.64 (477)

АБАСАЛІЄВА Оксана Миколаївна

*здобувач кафедри психології Полтавського національного педагогічного
університету імені В.Г. Короленка*

ОСОБЛИВОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

В статті розглядається національна ідентичність особистості, з позиції усвідомлення себе представником певної нації, переживання людиною своєї тотожності з однією національною спільністю й відділення від інших. Проаналізовано основні особливості зарубіжних та вітчизняних теорій щодо характеру поняття національної та громадянської ідентичності. Проведене дослідження спирається на виділені когнітивний, афективний та поведінковий компоненти національної свідомості молодших школярів.

Ключові слова: національна ідентичність, самосвідомість, полікультурне суспільство, громадянське виховання.

Постановка проблеми. Удосконалення будь-якого суспільства немислиме без систематичної та цілеспрямованої роботи щодо розвитку і становлення особистості. Досягти ж зрілості як особистість людина здатна лише через громадянське бачення світу, через оцінку усього, що відбувається навколо, з позицій власної активної участі та відповідальності за ті процеси, що відбуваються у суспільстві. Сучасна освіта ставить проблему виховання громадянина на перше місце, оскільки добре відомою є незаперечна істина: аби демократія стала реальністю життя, потрібна зацікавленість людей у досягненні суспільно важливих цілей; відповідальність за долю суспільства як за свою власну; сприяння зближенню інтересів особи та суспільства, держави; подолання або хоча б послаблення суперечностей між ними. При цьому у зв'язку з процесами інтеграції до світового суспільства, які дедалі яскравіше проявляються в цивілізаційному розвитку, є посилення уваги до збереження етнічної самобутності народів, традицій, що визначають їх національне обличчя. Запорукою виховання справжніх патріотів, свідомих громадян є збереження самобутності українців крізь високий рівень розвитку національної свідомості та самосвідомості українського суспільства. У державних законодавчих документах визначено роль і значення освіти і виховання особистості в дусі любові до Батьківщини й усвідомлення свого громадянського обов'язку на основі поєднання духовних національних та загальнолюдських цінностей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначення досліджуваної проблеми зумовило необхідність її розгляду у поєднанні таких наукових галузей, як: педагогіка та психологія. Проблеми національного виховання, формування національної свідомості та самосвідомості особистості досліджували корифеї української педагогіки (Г. Ващенко, І. Огієнко, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський); сучасні вчені (О. Вишневський, П. Кононенко, В. Кузь, М. Стельмахович, Г. Філіпчук); психологи (І. Бех, В. Борисов, М. Боришевський, П. Гнатенко, Д. Ельконін, І. Кон, В. Хотинець, І. Чеснокова). Велике значення для розробки сучасних підходів та методів формування у дітей елементів національної самосвідомості мають концепції розвитку української школи, розроблені Л. Артемовою, А. Богуш, Л. Калуською, Н. Лисенко, Т. Поніманською. Дослідження психологічних особливостей розвитку особистості дитини міститься в роботах вітчизняних і зарубіжних психологів В.Гамезо, О. Кононко, Т. Кричківської, Г. Люблінської, В. Мухіної, Е. Петрової, Л. Орлової. Значний матеріал з даної проблеми напрацьовано завдяки дослідженням таких зарубіжних вчених як Е. Еріксона, Ж. Піаже, З. Фрейда та інших.

Недостатньо дослідженою є проблема вивчення методів національного виховання молодших школярів. Це й зумовило вибір теми нашого дослідження. Мета полягає у вивченні особливостей національної самосвідомості у дітей молодшого шкільного віку.

Національна свідомість є складною модернізованою системою духовних феноменів, які формуються у процесі історичного розвитку нації і відповідно відображують основні засади її буття.

Це поняття охоплює широкий спектр процесів, ідей, устремлень, які в цілому утворюють духовний універсум нації. Його сутність – в єдності індивідуального і спільного. У національній свідомості чітко вирізняються три основні рівні функціонування: буденний (на якому фіксуються численні стереотипи, настанови, здебільшого пов'язані з ідеалізованими та міфологізованими тлумаченнями історичного розвитку нації, а також з комплексом меншовартості); теоретичний (формується науково обґрунтовані ідеї та концепції, що характеризують інтелектуальний потенціал нації); державно-політичний (забезпечує функціонування свідомості). Національна ідея формується на теоретичному рівні, а на державно-політичному відбувається процес кристалізації національних інтересів.

До найважливіших функцій національної свідомості належать: рефлексивна, пізнавальна, консолідуюча та комунікативна. Вони забезпечують самопізнання та самоосмислення особи і нації через систему духовного розвитку. Саме завдяки реалізації цих функцій визначаються тенденції етнонаціонального розвитку та спільні цілі. Отже, національна свідомість здатна інтегрувати національні, релігійні та етнічні інтереси.

Визнаючи важливу роль національної свідомості у процесі державотворення, зауважимо, що національне відродження – це не просто усвідомлення народом своєї етнічної єдності, національної неповторності. Воно пов'язане з усім цілеспрямованим процесом життєдіяльності людей тієї чи тієї нації, формуванням особи як суб'єкта національної свідомості.

Основними характеристиками української національної свідомості сучасні вчені вважають її цілісність, універсальність, системність, структурну сталість, сприйнятливості до інновацій, геополітичну врівноваженість, етнокультурний плюралізм, релятивізм (здобуття знань шляхом поєднання, порівняння й протиставлення різних позицій, тобто у такий спосіб досягається не одностайність думок, а об'єктивність та неупередженість), консерватизм та енергійність.

Національна самосвідомість – усвідомлення спільнотою або окремою людиною своєї національної належності. Вона пов'язана із самоідентифікацією нації, ґрунтується на державній, політичній, громадянській самоідентифікації.

Національна самосвідомість може бути активним чинником державотворення. Її концептуальна сутність – концентрація національного духу в площині саморозвитку та формуванні державницької волі народу. Адже тільки усвідомивши себе як націю, ми зможемо посісти належне місце серед країн Європи.

Важливим є розуміння поняття «ідентичність», що означає належність людини чи групи людей до певної спільноти, ототожнення себе з її нормативними і функціональними характеристиками й готовність стати репрезентантом останньої. Основні види ідентичності: індивідуальна і колективна, соціально-функціональна, реальна й уявна, постійна і тимчасова, маргінальна і стабільна.

Процес співвідношення індивіда або групи (спільноти) з певною діяльністю чи субстанційною та інституційною сферою – це ідентифікація. Результат цього процесу – ідентичність.

В етнічній ідентичності головну роль відіграють об'єктивні ідентитети (основні, сутнісні показники): расові (антропологічні), культурні (мова), психологічні (менталітет). Етнічна ідентичність завжди об'єктивна, навіть якщо людина сама себе не усвідомлює.

Головну роль у національній ідентичності відіграють суб'єктивні ідентитети – громадсько-політичні чинники, інтереси, перспективи. Національна ідентичність є динамічною. Це свідомий вибір.

Складовою національної свідомості є національна ідея – ідея нації як поліетнічної спільноти, що проживає на спільній території і має спільне громадянство. Така спільнота має власну мету, об'єднана спільною історичною долею, мовою, культурними традиціями.

Натомість національна меншовартість – це забуття національної ідентичності, втрата гордості за свою націю, індиферентне ставлення

до національних здобутків, глибока недовіра до держави, влади, партій, реформ.

Поняття «громадянськості» вперше дістало певне обґрунтування і практичне втілення у працях античних філософів. Сократ вважав метою виховання громадянина античного суспільства виховання доброго громадянина [3]. Платон мету виховання вбачав у тому, щоб здійснити на людину такий вплив, який би з дитинства спонукав її до прагнення стати досконалим громадянином. При цьому Платон відстоював інтереси держави, а не особистості: «Ні спокуса, ні насильство не можуть примусити громадянина зрадити інтереси держави» [3]. Ідея громадянськості знаходить своє втілення й у «Філософії права» Гегеля, який вбачав найвищим обов'язком людини «бути членом держави», оскільки держава – це «об'єктивний дух, а сам індивідум настільки об'єктивний, істинний і моральний, наскільки він є членом держави...» [1]. Саме в державі людина відчуває свою власну сутність і саме завдяки приналежності до неї переживає гордість за саму себе. Водночас, і держава має бути вдячною своїм громадянам. У збалансованому поєднанні обов'язків і прав громадянина, зазначає Гегель, і полягає «внутрішня сила держави» [1]. В українському менталітеті поняття громадянськості, тобто логічно оформлена загальна ідея, має давнє походження, ще з часів Київської Русі. Однак, із утратою державності комплекс громадянськості перестав бути домінуючим у свідомості українців, але все ж зберігся і, до певної міри, позитивно впливав на інші народи. Базуючись на альтернативних наукових концепціях виховання дітей та молоді учених-теоретиків та учених-практиків різних часів, можна вести мову про виховання громадянина як про процес формування та розвитку комплексу особистісних якостей та рис характеру, як от: патріотична свідомість, громадянська відповідальність та громадянська мужність, готовність працювати на благо батьківщини, захищати її, зміцнювати міжнародний авторитет; знання та дотримання Законів, прийнятих у державі правових норм; повага до культури, звичаїв й традицій національних спільнот, що проживають в Україні, висока культура міжнаціонального спілкування. Зважаючи на комплексність поняття, громадянськість поступово починає розглядатися з позицій різних наук: правознавства, психології, педагогіки, історії, соціології тощо. Психологи, визначаючи особливості громадянськості, не відкидають основ юридичного розуміння її: «Особа, що належить до постійного населення якої-небудь держави, користується її правами і виконує обов'язки, встановлені законами цієї держави» [2]. При цьому психологи твердять, що громадянськість – це усвідомлення і відчуття особою власної причетності до своєї держави. Держава, як усвідомлює її громадянин, є умовою задоволення особистісних потреб; вона регламентує трудову діяльність, залучає до політичної, соціальної,

економічної тощо стратифікації. Активний та різнобічний інтерес до проблеми громадянськості з боку педагогів особливо активно зріс у середині 30-х років; у 60-70-ті роки ця проблема відходить на другий план, оскільки визначальною стає ідея формування «будівника комунізму» на «завершальному етапі будівництва соціалізму». У 80-ті роки певною мірою увага суспільства загострилася на політичних та економічних проблемах, переосмисленні науковцями напрацьованого і виробленні нових стратегій в освіті. Лише у 90-ті роки, коли розпочався процес створення самостійних незалежних держав, у тому числі й України, знову актуалізується ідея виховання громадянина. Нова ера, у яку вступив український народ на початку 90-х років минулого століття, поставила нові завдання з формування громадянина нової держави. У період відновлення та становлення державності сутність громадянського виховання розглядається через призму положень Державної національної програми «Освіта» (Україна XXI століття), Національної доктрини розвитку освіти, Концепції виховання в національній системі освіти, схваленої Міністерством освіти України, проєкті Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності [2]. Це потребує сьогодні переосмислення проблем виховання, його суті та характеру відповідно до сучасних вимог національного виховання як цілісної системи. Адже наукою доведено, що справжнє, глибинне виховання є за своєю сутністю завжди національним за змістом, характером та історичним покликанням. До проблеми громадянського виховання зверталось немало вітчизняних вчених-педагогів минулого. Перші кроки у цьому напрямку зробив А. Макаренко, який розглядав процес виховання громадянина як один із найважливіших та найскладніших. Виховати громадянина, на думку педагога-теоретика і педагога-практика, – значить «виховати патріота, виховати у ньому такі якості, які б свідчили про належність цієї молоді людини до великої держави...

«Поставивши наприкінці 20-х років широко відомий соціальний експеримент, метою якого була реалізація ідеї громадянського виховання в комуні для безпритульних, А. Макаренко довів, що виховання в інтересах держави є результативним лише за умови, коли воно поєднується із розвитком творчої індивідуальності особистості, одночасно стимулюючи моральні почуття та «правові емоції» [2]. При цьому А. Макаренко доводить, що всяка громадянська позиція може проявлятися лише у поведінці особистості, у якій реалізуються суспільно важливі цінності, норми та еталони. Така взаємодія допомагає індивіду ідентифікувати себе з певним типом громадянина, усвідомити своє місце та роль у суспільстві. Зважаючи на багатогранність цього поняття і процесу, В. Сухомлинський виокремлював такі компоненти його як громадянське бачення світу, моральність і атеїзм, ідейну переконаність, взаємодію людини і

колективу, моральну стійкість, громадянську гідність. Розглядаючи компоненти громадянськості як комплексної якості людини, О. Киричук обґрунтовує такі її показники:

– базові життєві цінності: а) істина (у пізнанні), користь і доцільність (у праці), любов (у спілкуванні); б) добро (у ціннісно-орієнтаційній за змістом) та спільній (за формою) діяльності; в) творчість (у загальній життєдіяльності);

– типи самовизначення особистості (прагматичне, моральне, самоактуалізація);

– характер смислоутворюючих мотивів (саморегуляція, самовираження, моральна саморегуляція, гармонізація свого життя);

– духовні інтенції та життєві настанови людини (віра, надія, любов).

За твердженням О. Киричука, у всякій дії необхідно бачити результат. У громадянському вихованні таким результатом є активна громадянська позиція особистості, що виявляється у соціально-комунікативній, громадсько-корисній та суспільно-політичній активності, а також в активності, спрямованій на самопізнання, самооцінку, самовдосконалення. Основними складниками її є емоції та почуття; той чи інший рівень самосвідомості; особисті, сімейні, громадянські, національні та абсолютні цінності; соціальні вміння та навички. Ряд вчених розкриває «громадянськість» як прояв внутрішньої установки особистості з позицій функціонального підходу. Зокрема, О. Вишневський серед вартостей сучасного українського виховання виокремлює блок громадянських якостей («основні громадянські якості»), які мають бути закладені у структурі будь-якої особистості: прагнення до соціальної гармонії; відстоювання соціальної та міжетнічної справедливості; культура соціальних і політичних стосунків; пошана до Закону; рівність громадян перед Законом; самовідповідальність людини; права людини – на життя, власну гідність, безпеку життя, приватну власність, рівність можливостей тощо; суверенітет особи; право на свободу думки, совісті, вибору конфесії, участі у політичному житті; готовність до захисту індивідуальних прав і свобод інших людей; пошана до національно-культурних вартостей інших народів; повага до демократичних виборів і до демократично обраної влади; толерантне ставлення до чужих поглядів [2]. Таке бачення громадянськості засвідчує, що воно є складним психологічним утворенням, котре потребує від педагога не лише знання їх особливостей, але й високого рівня розвитку позиції педагога як громадянина. Цей підхід учених-психологів до розуміння особистісних якостей громадянина можна сформулювати лише на засадах української національної ідеї як сукупності ціннісних настанов. Бо, коли який-небудь народ помічає свою єдність, свій культурний зв'язок, свій історичний характер, свої традиції, своє становлення і розвиток, свою долю та призначення,

робить проблему своєї свідомості мотивуванням своєї волі. Виходячи з того, що людина може вибирати власну поведінку, громадянську чи антигромадянську, доцільно враховувати той факт, що цей вибір буде цілком добровільним. І досить часто вона вибирає не те, що доцільне і варте вибору саме собою, а те, що гідне її власної уваги. Зважаючи на це, доцільно вести мову про те, що прояв громадянськості, громадянської поведінки є результатом сформованих норм, звичок, поведінки. Завданням сьогоднішньої педагогічної теорії і практики є оновлення, відродження процесу громадянського виховання, наповнення цього процесу новим змістом, а життєдіяльність учнівської молоді – новими потребами, оскільки ціннісні громадянські орієнтації не є узагальненими поняттями, а обов'язково співвідносяться з психофізичними характеристиками особистості.

Перша серія дослідження із учнями початкової школи (34 опитуваних) проводилась у формі індивідуальної бесіди, за якою завдання дитини полягало в самостійному складанні казки із національним колоритом та наступному аналізі етнічних особливостей головних героїв. Відповіді учнів оцінювалися по 5-бальній системі: 5 балів – відразу встановлює зв'язок із українською нацією; 4-3 бали – намагається визначити національні особливості; 2-1 бал – відзначає поодинокі риси; 0 балів – не може визначити особливості української культури. Високий рівень розвитку національної обізнаності мали 20%, середній рівень – 65%, та низький – 40%. Отож, бачимо, що переважає середній рівень розвитку.

Друга серія проводилась у вигляді тесту відкритого типу. Дітям пропонувалось відповісти на запитання: якими словами можна охарактеризувати національні особливості українців? Підрахунок результату тесту проводився по 5-бальній системі, враховуючи за максимум найбільшу кількість наданих відповідей. Високий рівень знань про культуру мали 25% учнів, середній рівень – 35%, та низький 40%. Отож, бачимо, що переважає середній та низький рівень розвитку.

У третій серії використовувалась проєктивна методика. Завдання дитини намалювати автопортрет у національному вбранні. Аналізувалася кількість зображених елементів національного вбрання та емоційна складова за допомогою контент-аналізу. Високий рівень морального розвитку має 20% класу, середній рівень – 65%, та низький – 25%. Отож, бачимо, що переважає середній рівень розвитку.

З отриманих результатів, можемо зробити висновок, що процес формування самосвідомості особистості відбувався у школярів нерівномірно. У дітей існує невелике уявлення про націю. На початку дослідження було використано 3 експериментальні блоки, які дали змогу дослідити рівень національної свідомості учнів. Оскільки було виявлено у більшості занижені результати, було прийнято рішення про проведення роботи щодо формування патріотичних якостей та

культурної поінформованості. З цією метою було проведено цикл виховних заходів.

На контрольному етапі дослідження були використані нові методи, що зумовило чистоту проведення дослідження. Дітям пропонувалося скласти розповідь про Батьківщину, охарактеризувати національні свята та традиції та створити пластилінову ляльку у національному вбранні.

Відповідно отримано результати: 1 серія – високий рівень 40% учнів, середній рівень – 55%, та низький – 5%; 2 серія – високий рівень 65%, середній рівень – 30%, та низький – 5%; 3 серія – високий рівень знань про культуру має 40%, середній рівень – 60%, та низький 0%, з цього випливає, що рівень сприйняття особливостей української нації значно підвищився.

Висновки та перспективи подальших розвідок. За результатами емпіричного дослідження зроблено висновки: етнічний потенціал проходить у своєму розвитку ряд етапів. У дітей молодшого шкільного віку етнічна самосвідомість знаходиться на стадії становлення. Нерівномірність розвитку етнічного потенціалу учнів підтверджує реальну потребу у фахівцях освіти з розвинутою поліетнічної компетентністю, які були б готові і здатні реалізовувати на практиці програми розвитку поліетнічної компетентності та культурної грамотності.

Список використаних джерел

1. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 1999.
2. Белинская Е.П., Стефаненко Т.Г. Этническая идентичность: понятие, формирование, модели измерений / Этническая психология : хрестомат. / Е.П. Белинская, Т.Г. Стефаненко. – СПб.: Речь, 2003.
3. Євтух В.Б. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій / В. Б. Євтух. – К.: ВД «Стилос», 2004.
4. Левкович В. П., Панкова Н. Г. Проблемы формирования этнического самосознания у детей в работах зарубежных ученых / Левкович В.П., Панкова Н.Г. // Советская этнография. – 1973. – № 5.
5. Седих К.В. Дослідження репрезентації соціально-політичної кризи в суспільній свідомості жителів України в системно-синергетичному підході / К.В. Седих // Психологія і особистість. – 2016. – №1. – С.53–69.
6. Стефаненко Т. Г. Развитие и трансформация этнической идентичности / Т.Г. Стефаненко // Этнопсихология. – Екатеринбург: Деловая книга, М.: Институт психологии РАН «Академический Проект». – 2000.

О.Н. Абасалиева

**ОСОБЕННОСТИ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ У ДЕТЕЙ
МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА**

В статье рассматривается национальная идентичность личности с позиции осознания себя представителем определенной нации, переживания человеком своей тождественности с одной национальной общностью и отделения от других. Проанализированы основные особенности зарубежных и отечественных теорий о характере понятия национальной и гражданской идентичности. Проведенное исследование опирается на выделенные когнитивный, аффективный и поведенческий компоненты национального сознания младших школьников.

Ключевые слова: национальная идентичность, самосознание, поликультурное общество, гражданское воспитание.

O. Abasaliyeva

**THE PECULIARITIES OF NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS
IN ELEMENTARY SCHOOL CHILDREN**

In the article the national identity of the individual, from a position of understanding themselves representative of a nation experiences a man of his identity with one national community and separation from others, are studied. The basic features of the foreign and domestic theories about the nature of the concept of national and civic identity are analyzed. National identity - is the result of turning the individual consciousness, it has its self formation and its image of a person as the nationally conscious man. Structural elements of the image have knowledge of the native language, Ukrainian customs, rituals and traditions, awareness of itself as the representative of a nation, national culture and history are viewed. It was found that stimulate different aspects of the national consciousness of the individual scientists are studied primarily from the perspective of cultural approach.

The study is based on selected cognitive, affective and behavioral components of national consciousness of younger students. The results of empirical research conclusions shows that ethnic potential is in its development in a number of stages. In the primary school ethnic identity of children is emerging. Uneven development potential ethnic pupils confirms the real need for education specialists developed multicultural competence that would be willing and able to put into practice the program of multicultural competence and cultural literacy.

Key words: national identity, identity, multicultural society, civic education.

Надійшла до редакції 18.05.2016 р.